

Janez Mlinar*

»*Arma et gladius sunt militis instrumenta ..., penna et cornu scriptoris*«

O pisanju v srednjem veku

Writing in the Middle Ages

Izvleček

Avtor v svojem prispevku oriše glavne poteze razvoja pisanja v srednjem veku. Pri tem poda kratko zgodovino razvoja pisnih podlag in pisal. Splošnemu razvoju so dodani primeri iz današnjega slovenskega prostora.

Abstract

The author outlines the principal features of the development of medieval writing. He also gives a short history of the development of materials written on and writing utensils. The description of the general development includes examples from Slovenia.

Črni oblaki, ki so se v 3. stoletju po Kristusu začeli zbirati nad Rimskim cesarstvom, so le najbolj pronicljivim sodobnikom naznanjali zaton mogočne državne tvorbe. Kljub politični krizi, v katero je država padla po izumrtju rodbine Severov, se je zdelo, da je *imperium Romanum* še vedno najmočnejši igralec v Sredozemlju in širše na evropski celinii. Njegove meje sta na severu zamejevala Ren in Donava, zahodno mejo so varovali valovi Atlantika, sredi katerega je čepela provinca Britanija. Na jugu je funkcijo varuha imperija opravljala težko prehodna Sahara, le na vzhodu, kjer se je cesarstvo dotikalo kraljestva Partov in Sasanidov, se je zdelo, da ima Rim ob sebi soseda, s katerim se lahko meri po vojaški moči in političnih ambicijah. Slava in moč cesarstva sta počasi, toda nezadržno začeli izgubljati sijaj. Državljske vojne in politična nestabilnost so načele močno gospodarsko jedro države,¹ v krizo je zašlo literarno ustvarjanje, ki se je vse bolj zatekalo v zabavljaštvo in v tehnicistično sicer dovršeno toda izrojeno repliciranje starih vzorcev.² Etične norme, ki jih je z novim ter od

* Janez Mlinar, doc. dr. zgodovinskih znanosti, Filozofska fakulteta univerze v Ljubljani, e-pošta: janez.mlinar@guest.arnes.si

1 Pregledno o zgodovini Rimskega cesarstva – Bratož, Rajko: Rimska zgodovina. Od začetkov do nastopa cesarja Dioklecijana, Ljubljana 2007, zlasti str. 308 sl., z navedbo virov in najpomembnejše tuje literature.

2 V slovenščini o latinski literaturi v 3. stol. Riposati, Benedetto, Zgodovina latinske književnosti, Trst 1983, zlasti str. 503–509; Conte, Gian Biagio, Zgodovina latinske književnosti. Od začetkov do padca rimskega cesarstva, Ljubljana, 2010, str. 747 sl.

ustaljenih antičnih religioznih in filozofskih praks bistveno drugačnim prakticiranjem vsakdanjega življenja prinašalo krščanstvo, so še poglobile razklanost v rimski družbi. Ukrepi, s katerimi so v 4. stoletju cesarji skušali ustaviti negativne tendence razvoja, so delovali le kratkotrajno in niso mogli obrniti neizbežnega toka dogodkov. Barbarska ljudstva, zlasti pa njihovi izstopajoči posamezniki, so od konca 4. stoletja postajali vse bolj odločujoč element v rimski družbi in državi. Zadnji udarec je zahodni polovici imperija zadal domnevno nepismen germanski vojskovodja Odoaker, ki je avgusta 476 ubil svojega konkurenta Orestesa, njegovega mladoletnega sina Romula Avgustula, ki je kot figura zasedal zahodnorimski prestol, pa poslal v izgnanstvo. Odoaker je prestol pustil nezaseden, cesarske insignije in ornat pa je poslal cesarju vzhodne polovice v Konstantinopol.³

To Odoakrovo dejanje simbolizira politično smrt nekdanje velesile, toda njena duhovna dediščina je kljub krizi in politični prevladi Germanov skušala živeti še naprej. Nosilec sicer utrujene in opešane rimske tradicije so postali italska aristokracija in njeni bogati posamezniki, ki so sprva našli oporo tudi v novih političnih oblastnikih. Ostrogotski kralj Teoderik, ki je v Italiji po dogovoru z vzhodnorimskim cesarjem Zenonom vladal od 493 in je bil v mladosti kot talec v Konstantinoplu tudi sam deležen pouka rimske omike, se je pri vodenju države pragmatično naslonil prav na to kulturno elito.⁴ Dokler mu je zaupal, je Teoderikovo dvorno pisarno kot *magister officiorum* vodil rimski aristokrat Boetij, ki ga je odlikovalo odlično poznavanje Platonovih in Aristotelovih besedil. Boetijevi prevodi grških filozofov so bili vse do 13. stoletja najpomembnejši vir, iz katerega je srednjeveška Evropa spoznavała antično filozofijo. Podobno je njegova *Consolatio philosophiae*, Tolažba filozofije, ki jo je, potem ko je padel v nemilost pri Teoderiku, napisal v ječi, čakajoč na svojo usmrnitev, postala s svojo prozimetrično strukturo kanon srednjeveške šolske literature.⁵ Okoliščine in potek spora med Teoderikom Velikim kot nosilcem politične oblasti in Boetijem kot predstavnikom antičnih kulturnih obrazcev v najlepši možni luči simbolizira težavno sobivanje barbarskih elementov in latinske omike. In kot je v spopadu med vladarjevim mečem in filozofovo besedo zmagalo orožje, je z Boetijevim zaprtjem in kasnejšo usmrtitvijo antična omika dokončno izgubila sapo. Stopnja pismenosti med prebivalstvom se je drastično zmanjšala. Zanimanje za knjigo in pisano besedo se je skrčilo na skromno število posameznikov, saj se z njo ni več identificirala nobena družbena skupina. Obdobje 6. stoletja predstavlja najtemnejšo fazo v kulturnem propadu tedanjega časa. Obseg prepisovanja klasičnih besedil se je zmanjšal do te mere, da se je obstoj

3 Pregledno o času pozne antike na primer Demandt, Alexander, Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian. 284–565 n. Chr., München 2007, z obsežnim seznamom virov in literature.

4 O Teoderiku pregledno Ausbüttel, Frank, Theoderich der Große, Darmstadt 2004.

5 Rüpke, Jörg, Boethius, Anicius Manlius Severinus, v: Der Neue Pauly, 2, Stuttgart 1997, str. 719–724, z literaturo.

antične literarne tradicije nevarno približal robu izumrtja.⁶ Obdobje druge četrtine šeste stoletja predstavlja »črno luknjo«, v kateri se je zaradi različnih razlogov izgubilo znatno število antičnih besedil.⁷

Beg v duhovno in fizično odmaknjenost je postajal vse pogostejši odgovor na kaotične razmere, ki so zajela Italijo po smrti Teoderika Velikega leta 526. Niti Justinijanova rekonkvista ni zmogla obnoviti nekdanje stabilnosti na polotoku. Benedikt iz Nursije, okrog leta 480 rojeni sin bogatega rimskega zemljiškega posestnika, se je pred nemiro časa skupaj z nekaterimi somišljeniki umaknil na Monte Cassino in tam leta 529 – kot paradoks se zdi dejstvo, da so istega leta v Atenah ukinili zadnjo antično filozofsko šolo – ustanovil samostan, iz katerega je izšel benediktinski meniški red.⁸ Podobno pot je izbral Benediktov sodobnik Kasiodor. Kot potomec bogate senatorske družine, ki je tako v Raveni, tedanji prestolnici zahoda, kot v Konstantinoplu zasedala pomembna in vplivna politična mesta, je bil deležen najboljše možne izobrazbe. Že kot mladenič je deloval na dvoru Teoderika in postopoma napredoval do najvišjih funkcij. Med letoma 533 in 537, v času srditih gotskih vojn, je kot *praefectus praetorio* celo vodil gotsko civilno upravo Italije. Toda razmere na gotskem dvoru in v celotni družbi so ga pripeljale do odločitve za umik v zasebnost. Leta 540 se je umaknil iz javnega življenja ter 554 na posestvu svojega očeta v južni Italiji ustanovil samostan Vivarium. Kot glavno nalogo je novooblikovani samostanski skupnosti Kasiodor naložil *institutiones divinarum et saecularium litterarum*, proučevanje in prepisovanje tako cerkvenih kot posvetnih besedil. Njegov koncept meniškega življenja, ki je v središče samostanske skupnosti poleg molitve postavil knjigo in so ga do konca 6. stoletja prevzeli tudi benediktinski samostani, je odločujoče vplival na podobo srednjeveškega meništv. Knjiga in pero sta postala zaščitna znaka meniške kute, skriptorij in z njo povezana knjižnica pa osrednja prostora benediktinskih samostanskih kompleksov.⁹ Kasiodorjevemu modelu meniškega življenja se lahko zahvalimo, da je do nas sploh prišla tista peščica antičnih tekstov, ki se jim je uspelo izogniti kruti usodi izginotja v prejšnjih desetletjih. Knjižnica v Vivariju naj bi razpolagala z okoli stotimi različnimi kodeksi, ki predstavljajo večino danes ohranjenega korpusa antičnih besedil.¹⁰

Prek Kasiodorjevega izročila so zgodnje benediktinske skupnosti postale tako rekoč edini nosilec in ohranjevalec antične literarne dediščine. Podobno kot so bile v vsebinskem smislu neposredni dedič antične tradicije, so se te skupnosti tudi v tehnolo-

6 de Faveri, Lorena, Überlieferung, v: Der Neue Pauly, 15/3, Stuttgart 2003, str. 710–712.

7 Pregledno v Pöhlmann, Egert, Einführung in die Überlieferungsgeschichte und in die Textkritik der antiken Literatur, Darmstadt 1994. Prim. tudi Langosch, Karl et alii, Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur, Zürich 1964.

8 Osnovni pregled Benediktovega življenja prim. de Vogüé, Adalbert, Benedikt von Nursia, v: Theologische Realenzyklopädie 5, Berlin 1980, str. 538–549, z navedeno literaturo. Prim. tudi Böckman Aquinta, Benedikt von Nursia, v: Der Neue Pauly 2, Stuttgart 1997, str. 559–561.

9 Cerkev in skriptorij kot glavna dela samostanskega kompleksa sta v središče postavljena tudi v znamenitem St. Gallenskem samostanskem načrtu z začetka 9. stoletja.

10 O Kasiodorju prim. Eck, Werner, Cassiodorus, v: Der Neue Pauly 2, str. 1004–1007.

Slika 1: Znani srednjeveški pisar, iluminator, prevajalec in duhovnik Jean Miélot.
(neznani avtor, 2. polovica 15. stoletja)
Vir: Wikipedija

loško obrtniškem smislu povsem naslonile na antično izročilo. Oprema in pripomočki, ki so jih pri svojem delu uporabljali redovniki v 6. stoletju ali pa posvetni pisarji v 13. stoletju, so se le v maločem razlikovali od tiste, ki so jo poznali Rimljani v prvem ali drugem stoletju po Kristusu. Vse do pojava papirja v poznem srednjem veku srednjeveški človek ni pokazal pri tehnologiji pisanja, pri opremi ali pripomočkih nikakršne inovativnosti. Držal se je preizkušenih tehnik, ki jih je poznal že antični človek. Na začetku sedmega stoletja je Izidor iz Seville v svojih *Etymologiae*, v katerem je zbral celotno do tedaj ohranjeno antično znanje, zapisal, da je pisarjevo orodje *calamus*, trstika, in *pinna*, pero, kot pisalno podlago pa je poznal *cerae*, voščene tablice, *cartae*, papirus, in *pergamena*, pergament.¹¹ Njegov zapis je ostal odraz dejanskega stanja vse do poznega srednjega veka.

11 Isidori Hispalensis Episcopi *Etymologiarum sive Originum Libri XX*, (ed. W. M. Lindsay), Oxford, 1911, VI, 9, 10, 11, 14.
Citirano po <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Isidore/home.html> (dostop 5. 11. 2012).

Pri Rimljanih je bila v prvih stoletjih našega štetja najpogostejša pisna podlaga papirus, njegova uporaba pa se je zavlekla še globoko v zgodnji srednji vek. Izdelava papirusa je potekala podobno, kot jo je opisal Plinij Starejši v svoji *Historia Naturalis*. Sredico stebela rastline papirus (*Cyperus papyrus*) so narezali na do štiri centimetre široke trakove, ki so jih zložili, da so se med seboj rahlo prekrivali. Dve navzkrižno položeni plasti teh trakov so stisnili v trdno ploskev, rastlinska tekočina, ki se je pri tem izločila, pa je kot lepilo med seboj povezala posamezne trakove in plasti. Ploskev so nato na zraku posušili ter jo po različnih postopkih naknadno obdelali. Kvaliteta papirusa je bila odvisna predvsem od kvalitete vlaken. Plinij Starejši tako ločuje devet različnih kvalitet papirusa, od finega svetlega, imenovanega *hieratica*, ki je bil pridobljen izključno iz sredice stebela in je bil namenjen religioznim besedilom, pa do papirusa *emporetica*, ki je bil po Plinijevih besedah neuporaben za pisanje in je služil predvsem kot ovojni material za trgovsko blago.¹² Plinija povzema v svojih Etimologijah tudi Izidor iz Seville.¹³ Za domovino papirusa je zaradi naravnih danosti veljal Egipt, kjer je bila njegova produkcija največja in ji sledimo vse do 11. stoletja po Kristusu. O razširjenosti proizvodnje papirusa v drugih sredozemskih pokrajinah smo poučeni bistveno slabše. Plinij omenja njegova rastišča v Siriji in ob Evfratu,¹⁴ v srednjem veku pa je v 9. stoletju proizvodnja za lokalne potrebe izpričana v Samarri ob gornjem toku reke Tigris in v 10. stoletju na Siciliji.¹⁵

Že od 4. stoletja naprej se je kot pisna podlaga papirus moral umikati kvalitetnejšemu, zlasti pa obstojnejšemu pergamentu, čeprav se je papirus temu upiral še dolga stoletja. Avrelij Avguštin se tako še konec 4. stoletja opravičuje svojemu dobrotniku Romanijanu, da mu piše na pergamentu, ker pri roki žal nima nobenega papirusa.¹⁶ Avguštinovo opravičevanje nakazuje, da je bil papirus konec 4. in v začetku 5. stoletja kljub trenutnemu pomanjkanju še vedno v rabi tudi za potrebe medsebojne korespondence. Toda končni zmagovalec je bil vseeno pergament. Poleg cene in dostopnosti naj bi bila odločujoča njegova trpežnost, pri čemer naj bi pomembno vlogo odigralo tudi vse bolj uveljavljeno krščanstvo, ki si je prizadevalo, da bi svetopisemske in liturgične knjige zapisovali na čim trajnejši material. Pri literarnih besedilih je pergament tako prevladoval že konec antike, medtem ko so se papirusa trdovratneje oklepali pri

12 C. Plini Secundi naturalis historiae libri XXXVII, (ed. L. von Jan, K. Mayhoff), Stuttgart 1967–2002, XIII, 23.

Citirano po http://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost01/PliniusMaior/plm_h000.html (dostop 5. 11. 2012).

13 Isidori Hispalensis Episcopi Etymologiarum, VI, 10. Citirano po kot v op. 11.

14 C. Plini Secundi naturalis historiae, XIII, 22. Citirano po kot v op. 12.

15 Santifaller, Leo, Beiträge zur Geschichte der Beschreibstoffe im Mittelalter. MIÖG Erg. XVI, Graz-Köln 1953, str. 28. Obsežno tudi Wattenbach, Wilhelm, Das Schriftwesen im Mittelalter, Graz 1958, str. 96 sl. Tako Santifallerjeva kot sploh Wattenbachova študija, ki je prvič izšla že 1871, sta kljub starejšemu datumu še vedno standardni deli, po katerih povzemajo novejša študije.

16 S. Augustini episcopi epistula XV, 1, v: Jacques Paul Migne. Patrologiae Cursus Completus. Series Latina 33, Paris 1844, str. 80–81.

pravnih besedilih. Raba je bila vztrajna zlasti tam, kjer se je bilo mogoče nasloniti na antično tradicijo. V Italiji, zlasti v Raveni in Rimu, so bile privatne listine še v 10. stoletju pogosto pisane na papirus, v Neaplju, na jugu apeninskega polotoka, jih zasledimo še v 11. stoletju, na Siciliji pa celo v 12. stoletju. V Španiji imamo ohranjene papirusne listine iz druge polovice 10. stoletja, v frankovskem kraljestvu pa iz 8. stoletja. V Parizu so stare papiruse kot palimpseste uporabljali še celo v 10. in 11. stoletju. Antičnega izročila so se dolgo oklepali zlasti v papeški pisarni, za katero se zdi, da so uporabljali izključno papirus vse do 10. stoletja, dokončno pa so papirus opustili sredi 11. stoletja v času papežev Benedikta IX. (1032–45), Leona IX. (1048–1054) in Viktorja II. (1054–1057).¹⁷

Vzporedno s papirusom se je že v antiki kot pisna podlaga začel uveljavljati tudi pergament. Po legendarnem izročilu, ki ga po Marku Terenciju Varronu povzema že omenjeni Plinij Starejši, naj bi pergament začeli izdelovati v 3. stoletju pred Kristusom v maloazijskem Pergamonu – od tod tudi ime –, saj naj bi na ta način skušali obiti prepoved izvoza papirusa iz Egipta, ki jo je uvedel egiptovski vladar Ptolomej. Do embarga naj bi prišlo zaradi ambicioznega načrta pergamonskega kralja Evmenesa, da v mestu postavi knjižnico, ki bi se po svojem bogastvu in velikosti lahko primerjala z aleksandrijsko.¹⁸ V Pergamonu so bili tako prisiljeni poiskati drugo pisno podlago, ki so jo našli v obdelanih kožah različnih živali. Kože različnih vrst, najraje ovčje, goveje ali kozje, so očistili ostankov mesa in dlake, jih razmastili v apneni lužnini ali s pepeliko, napeli na lesen okvir ter jih posušili na soncu. Z različno obdelavo so skušali še izboljšati njihovo kvaliteto. Od vrste kože in od mojstrove spretnosti je bila odvisna kvaliteta podlage.¹⁹ Pergament in njegovo rabo omenja tudi Izidor iz Seville.²⁰

Pri izdelovanju knjig se je pergament začel uveljavljati v 4. stoletju po Kristusu. Evzebij v življenjepisu cesarja Konstantina omenja, da je dal cesar Konstantin na pergament prepisati petnajst cerkvenih rokopisov, podobno poroča Hieronim, da naj bi v 4. stoletju dva duhovnika na pergament prepisovala poškodovane knjige iz knjižnice Pamfilija iz Cezareje.²¹ Kot praktičen se je pergament izkazal zlasti pri daljših besedilih. Ker je drugače od papirusa bilo možno pergament ob primerni obdelavi uporabljati tako na sprednji kot na hrbtni strani ter ga brez večjih problemov zlagati drugega na drugega v obliki kodeksa, je bila njegova raba bistveno racionalnejša. Če k temu prištejemo še njegovo domnevno manjšo občutljivost na atmosferske vplive, je bil pergament idealna podlaga za daljša in pomembnejša besedila. Konec 4. stoletja

17 Santifaller, Beiträge, str. 31–33, s seznamom ohranjenih papeških papirusnih listin.

18 C. Plini Secundi naturalis historiae, XIII, 70. Citirano po kot v op. 12.

19 Santifaller, Beiträge, str. 80–81, Wattenbach, Das Schriftwesen, str. 113. Prim. tudi Golob, Nataša, Pergament je najplemenitejša pisna osnova, v: Samostani v srednjeveških listinah na Slovenskem, Ljubljana 1993, str. 65–66.

20 Isidori Hispalensis Episcopi Etymologiarum, VI, 11. Citirano po kot v op. 11.

21 Santifaller, Beiträge, str. 83; Wattenbach, Das Schriftwesen, str. 116.

*Slika 2: Izdelovalec pergamenta pri svojem delu. (Sachs H., Amman J.:
Eygentliche Beschreibung aller Stände auff Erden, Frankfurt am Main, 1568)
Vir: Wikipedija*

po Kristusu so besedila, ki so jih do tedaj hranili na papirusni rotulusih, pričeli prepisovati v pergamentne kodekse, ki bo obliki že povsem spominjajo na današnjo knjigo.

Medtem ko se je v produkciji knjig pergament uveljavil relativno hitro, se zdi, da so se v pravnem prometu pergamentne listine uveljavljale bistveno počasneje. Iz frankovskega kraljestva imamo najstarejše pergamentne listine ohranjene iz 7. stoletja, dokončno pa so papirus izpodrinile okrog leta 700. V langobardskem kraljestvu na severu Italije prevladujejo pergamentne listine od 8. stoletja naprej. Na preostalem Apeninskem polotoku in v Španiji je šel ta proces še počasneje. Iz Ravene poznamo posamezne pergamentne listine iz 8. in 9. stoletja, iz Rima pa šele iz sredine 10. stoletja. Podobno se tudi v južni Italiji začnejo pergamentne listine pogosteje pojavljati šele v 10. stoletju. Verjetno je vse do tedaj v pravnih poslih prevladovala uporaba papirusa. Podobno pozno je pergament dosegel svojo prevlado tudi v Španiji, kjer je raba papirusnih listin dokazljiva še v drugi polovici 10. stoletja. Severno od Alp, kjer raba papirusnih listin sploh ni izpričana, datirajo najstarejše ohranjene pergamentne listine v 8. stoletje.²² Podobno so bili do uporabe pergamenta zadržani tudi v papeški pisarni, v kateri je raba pergamenta prvič izpričana leta 967 na sinodi v Raveni, nato pa do 1002 oz. 1005 spet uporabljajo izključno papirus. Za Santifallerja so ravenske listine izjema. Papeška pisarna naj bi se namreč pred odhodom v Raveno oskrbela s premajhno količino papirusa in je bila zato prisiljena uporabiti tudi pergament.²³

V nasprotju s papirusom izdelava pergamenta ni bila pogojena z naravnimi danostmi. Živalske kože je bilo možno dobiti tako rekoč povsod, zato njihova proizvodnja ni bila omejena zgolj na nekaj produkcijskih mest. Zlasti samotnejši samostani so običajno sami poskrbeli za izdelavo pergamenta, s katerimi so pokrivali svoje potrebe. Tak primer je bil verjetno tudi samostan v Stični. V sedemdesetih letih 12. stoletja je v času opata Folknanda v Stični nastala močna ekipa različnih mojstrov, ki so s svojim znanjem poskrbeli, da je izdelava kodeksov potekala brez zastojev. Poleg pisarjev in iluminatorjev najdemo tudi več *pergaminarii*, pergaminarijev, mojstrov, ki so izdelovali pergament. Njihovih imen in izvora na žalost ne poznamo, ohranjene pa so njihove domnevne upodobitve v dveh kodeksih, ki ju hranijo v Ljubljani (NUK Ms3) in na Dunaju (ÖNB, Cod. 685).²⁴ V poznem srednjem veku je izdelovanje pergamenta vse bolj postajalo domena obrtnikov, naseljenih v mestih, sam pergament pa je ostal običajno trgovsko blago.²⁵

Poleg papirusa in pergamenta so za potrebe vsakodnevne pismenosti ostale v srednjem veku v uporabi tudi voščene tablice. Njihova uporabnost se je kazala zlasti pri poučevanju in pri zapisovanju besedil, ki niso imela trajnejšega pomena.²⁶ Zgodo-

22 Santifaller, Beiträge, str. 84–86.

23 Santifaller, Beiträge, str. 87.

24 Golob, Nataša, Srednjeveški kodeksi iz Stične XII. stoletje, Ljubljana 1994, str. 158–159, z reprodukcijami.

25 Wattenbach, Das Schriftwesen, str. 126–129, z navedenimi primeri, zlasti z nemškega območja.

26 Wattenbach, Das Schriftwesen, str. 51–88, s številnimi primeri.

vinopisec Einhard tako v življenjepisu Karla Velikega poroča, da je cesar pri učenju pisanja uporabljal voščene tablice (*tabulas*), ki jih je v veliki vnemi po znanju ponoči hranil pod svojim vzglavnikom, da bi izkoristil vsako prosto uro. Einhard sicer dodaja, da vladar, ker se je začel pozno učiti, ni dosegel večjega napredka.²⁷ Z voščeno tablico v rokah, ki mu je očitno služila za zapisovanje verzov, je v znamenitem Manessejevem rokopisu iz prve četrtine 14. stoletja²⁸ upodobljen tudi minnesänger Gotfrid iz Strasburga.²⁹ Srebrno pisalno deščico (*unum pugillare de argento*) je svojim otrokom leta 1478 zapustila tudi Katarina Kosača, vdova bosanskega kralja Štefana Tomaša.³⁰

Pergament je med pisnimi podlagami svoj skoraj monopolni položaj ohranil do 13. stoletja, ko je z vzhoda prišel v Evropo papir. Drugače od papirusa, pergamenta ali voščenih tablic, ki so jih poznali že v antiki, je bil papir v Evropi in Sredozemlju popolna novost. Tehnologijo izdelave papirja so izumili Kitajci. Okrog 105 po Kristusu je namreč Cai Lun, uradnik na dvoru kitajskega cesarja Heja, zapisal recepturo za izdelavo papirja, ki so jo v naslednjih stoletjih še izpopolnili. Razcefranim svilenim cunjam, ki so jih zavrgli kot odpadek, so dodajali vlakna različnih rastlin (konoplje, bambus) ter ostanek razrezanih ribiških mrež. Tako pridobljeno maso so namakali in toplotno obdelali, iz dobljene zmesi pa so s pomočjo gostega sita zajemali kašo, jo posušili in v nadaljnji obdelavi dodatno zgladili. Tako je nastala nova pisna podlaga.³¹ Kitajski mojstri so postopke izdelave ljubosumno varovali, saj je papir pomenil dragoceno trgovsko blago. Arabci so do tako zelenega znanja prišli šele sredi 8. stoletja prek kitajskih vojnih ujetnikov. Arabski viri iz 11. in 12. stoletja namreč poročajo, da naj bi leta 751 po eni izmed zmag nad Kitajci pri reki Talas v zahodnem Turkmenistanu bili med ujetniki, ki so jih prepeljali v Samarkand, tudi kitajski izdelovalci papirja. Ti so v zameno za svobodo svoje znanje posredovali Arabcem in tako uničili kitajski monopol. Zaradi naravnih danosti so Arabci v postopku izdelave svilene krpe zamenjali z lanenimi, za trganje in cefranje cunj pa so pričeli uporabljati vodne mline. Prek Arabcev se je s papirjem seznanil tudi sredozemski prostor.³²

V normanskem kraljestvu na Siciliji je tako raba papirja posredno izpričana že konec 11. in v začetku 12. stoletja, najstarejši ohranjeni dokument na papirju pa izvira

27 Einhardi Vita Karoli Magni (ed. O. Holder-Egger), MGH SS rer. Germ. in usum schol. 25, Hannover 1911, str. 30.

28 Manessejev rokopis, ki je ime dobil po naročniku in plačniku, züriškemu patriciju Manesseju, hranijo v Heidelbergu (UB Heidelberg, Cod. Pal. Germ. 848). Kodeks predstavlja enega najlepše ilustriranih srednjeveških rokopisov z viteško liriko. Prim. Kornumpf, Gisela, Die Heidelberger Liederhandschrift C., v: Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon, Berlin 19812 Bd. 3, str. 584–597.

29 O Gotfriedu iz Strassburga prim Kuhn, Hugo, Gottfried von Straßburg, v: Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon 3, Berlin 1981, str. 153–168.

30 Prim. Stipišić Jakov, Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi, Zagreb 1985, str. 13, z napačno navedbo, da gre za zadnjo bosansko kraljico.

31 Santifaller, Beiträge, str. 116–119; Wattenbach, Das Schriftwesen, str. 139–140; Stipišić, Pomoćne povijesne znanosti, str. 17.

32 Santifaller, Beiträge, str. 118.

iz leta 1109.³³ Iz pisarne normanskih vladarjev so rabo papirja prevzeli njihovi nasledniki Staufi. Tako je na primer cesar Friderik II. v prvi polovici 13. stoletja za izdajo svojih mandatov – vladarskih ukazov, ki niso imeli trajnejše veljave – uporabljal papir. Enega od najstarejših ohranjenih je namenil salzburškemu nadškofu in štajerskemu vojvodi Leopoldu, s katerim jima je naročil, naj raziščeta spor med opatinjo ženskega samostana v Gössu na Štajerskem in koroškimi vojvodo ter o njem tudi razsodita.³⁴ Sredi 13. stoletja je papir vse bolj prevladoval tudi kot osnova za različne registre tako v upravnem kot tudi v gospodarskem poslovanju, pri pravnih poslih pa so vztrajali pri pergamentu. Že omenjeni cesar Frideriki II. je leta 1231 izrecno prepovedal rabo papirja za pomembnejše dokumente, saj jim je zaradi slabše obstojnosti grozilo uničenje (*ex vetustate forsitan destructionis periculo*). Podobno so padovanski statuti, ki so nastali pred letom 1236, določali, da na papirju napisani notarski instrumenti nimajo pravne veljave. Vse te prepovedi kažejo, da se je v 13. stoletju vsaj v Italiji papir že dodobra uveljavil tudi v splošni rabi. Izjemo je predstavljala papeška pisarna. Tu se je v upravnih spisih začel papir uveljavljati šele v 15. in 16. stoletju, medtem ko so pomembnejše dokumente s trajnejšo veljavo še vedno zapisovali na pergament.³⁵

V nemških deželah se je z izjemo dokumentov, ki so prišli iz Italije ali Francije – tako na primer že omenjeni mandat cesarja Friderika II. ali pa v Lyonu napisan register passavskega stolnega dekana Albrehta Beheima iz leta 1246 – papir začel uveljavljati šele konec 13. in v začetku 14. stoletja. Prednjačile so dežele, ki so geografsko mejile na Italijo. Najstarejšo ohranjeno listino na papirju je v nemškem cesarstvu izdal goriško-tirolski grof Albreht leta 1287 v koroškem Greifenburgu. Nekoliko mlajša je listina iz 1301. Podobno so za različne registre in računske knjige v pisarni goriško-tirolskih grofov že konec 13. stoletja namesto pergamentnih kodeksov uporabljali cenejši papir. Zgledu deželnega gospoda so hitro sledili tudi preostalo tirolsko plemstvo ter mesta. Hugo iz Taufersa je okrog leta 1300 izdal na papirju potrdilo, da je prejel 51 mark denarja, podobno je v tem času na papirju izdajal različna potrdila tudi že briksenski stolni kapitelj, prehod v 14. stoletje pokrivajo tudi na primer različne papirnate računske knjige in urbarji tirolskega plemstva. Goriško-tirolskim zgleodom so z nekajdesetletnim zamikom sledili Habsburžani. Na papirju so napisani zastavni registri Habsburžana Friderika Lepega iz 1308–1315 ali pa zastavni registri vojvod Albrehta in Otona za leta 1331–38. Za listinsko gradivo začnejo Habsburžani uporabljati papir sredi 14. stoletja, pri čemer prednjači zlasti vojvoda Rudolf IV.³⁶

V podobnem časovnem okviru se pričnejo papirni dokumenti pojavljati tudi v naših krajih. V Piranu, ki je bil konec 13. stoletja že pod neposredno beneško oblastjo, je bila na papirju zapisana že najstarejša ohranjena notarska knjiga z vpisi od

33 Santifaller, Beiträge, str. 135.

34 Dokument danes hranijo v HHStA na Dunaju AUR, 1228, April 18.

Prim. <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?id=182895> (dostop 5. 11. 2012).

35 Santifaller, Beiträge, str. 125–138.

36 Santifaller, Beiträge, str. 148–149.

leta 1282 naprej.³⁷ Iz druge polovice 14. stoletja izvirajo urbarji, pisani na papirju, za rihemberško gospostvo goriških grofov ter tolminsko gastaldijo oglejskih patriarhov.³⁸ Pri računskih knjigah je bila že vse od najstarejšega ohranjenega primerka goriško-tirolske knjige obračunov iz 1289–1293 v uporabi izključno papirna podlaga.³⁹ Sredi 14. stoletja se pričnejo sporadično pojavljati tudi listine na papirju, kot na primer potrdilo Hansa z Bleda iz leta 1357, da je kot svojega zastopnika v sporu z Nikolajem Smrekarjem izbral Otona Ortenburškega in Rudolfa Kacenštajnskega.⁴⁰ Pogosteje se papirni dokumenti pričnejo pojavljati šele v 15. stoletju, dokončno pa prevladajo z uveljavitvijo pisarniškega poslovanja konec 15. stoletja.

Kdaj se je v Evropi uveljavila ne samo raba, ampak tudi proizvodnja papirja, ni možno povsem natančno ugotoviti. Cordoba v arabskem delu Španije je že v 10. stoletju razpolagala z bogato knjižnico in predpostavlja se, da so zaradi potreb po papirju obstajali v tem delu Pirenejskega polotoka tudi že mlini za papir. Zagotovo se je proizvodnja v tem delu Evrope razcvetela v 11., zlasti pa v 12. stoletju.⁴¹ Med krščanskimi deželami so znanje izdelovanja papirja prve prevzele neposredne sosedne arabskega sveta. Nekateri indici kažejo na možnost proizvodnje že v 12. stoletju, čeprav se zdi, da je bila količina izdelanega papirja sprva zelo skromna in so bile krščanske dežele odvisne predvsem od uvoza iz arabskega sveta.⁴² V Italiji se je proizvodnja dokončno razmahnila v 13. stoletju. Tako so domnevno že pred letom 1231 pričeli izdelovati papir v Amalfiju v osrednji Italiji. V Fabrianu v Markah se omenjajo izdelovalci papirja leta 1263. *Chartolarii*, domnevno naj bi se za tem izrazom skrivali papirničarji – se že 1283 omenjajo v statutih mesta Tarvis, izdelovalec papirja se v štiridesetih letih 14. stoletja omenja v Padovi, papirni mlin se v Amalfiju omenja leta 1289, leta 1293 pa tudi v Bologni in Čedadu. Njihovo število naraste zlasti v 14. stoletju. V drugi polovici 13. in v 14. stoletju je Italija postala center papirne industrije, od koder so izvažali velike količine tega dragocenega materiala po celotni Evropi.⁴³

Severno od Alp je proizvodnja papirja zanesljivo izpričana šele konec 14. stoletja. Prvi mlin za papir je v nemških deželah ustanovil leta 1390 nürnberški meščan in trgovec Ulman Stromer, ki je – kot pravi v svoji *Püchl von mein geslecht und von abentewr* – mojstre pripeljal iz Italije. V naslednjih desetletjih se je število mlinov hitro povečevalo in okrog leta 1450 naj bi jih bilo v Nemčiji okrog deset, ob koncu 15. sto-

37 Knjiga je objavljena kot: Piranska notarska knjiga (1281–1287/89) (ed. D. Mihelič), Viri za zgodovino Slovencev 7, Ljubljana 1984.

38 Prim. seznam ohranjenih srednjeveških urbarijalnih seznamov za slovensko ozemlje v Kos, Milko, Srednjeveški urbarji za Slovenijo. Urbarji salzburške nadškofije, Ljubljana 1939, str. IX–XXIV.

39 Prim. seznam ohranjenih računskih knjig za slovensko ozemlje v Bizjak, Matjaž, Ratio facta est. Gospodarska struktura in poslovanje poznosrednjeveških gospostev na Slovenskem, Ljubljana 2003, str. 15–36.

40 ARS, AS 1063 Zbirka listin, 6303 (1357 april 22). Stara signatura R III/249.

41 Santifaller, Beiträge, str. 144–145.

42 Santifaller, Beiträge, str. 137.

43 Santifaller, Beiträge, str. 142–143, Stipišič, Pomočne povijesne znanosti, str. 17–18, z razlikami v datacijah!

*Slika 3: Nemško mesto Nürnberg ob koncu srednjega veka.
(lesorez iz t.i. Nürnberške kronike, 1493)
Vir: Wikipedija*

letja pa že šestdeset mlinov. V habsburških deželah je bil prvi mlin za papir postavljen leta 1469 v St. Pöltnu.⁴⁴

Slovenske dežele so zaostajale v tem razvoju. Sprva so lastne potrebe po papirju zadoščale z uvozom iz Italije in južne Nemčije, z večanjem potreb pa je Hans Khisl v drugi polovici 16. stoletja ob Ljubljani pri gradu Fužine postavil lasten mlin. V njem je od 1579 do okrog 1590 papir izdeloval mojster Pankrac, mlin pa je bil leta 1616 že docela opuščen.⁴⁵

Dokončno je prevlado papirja nad pergamentom zapečatila uveljavitev tiska in dokončna uveljavitev pisarniškega načina poslovanja v upravi. Papir je namreč bistveno bolj primeren za tisk, saj bistveno bolje vpija tiskarsko barvo. Z uveljavitvijo pisarniškega poslovanja, kjer je bila produkcija pisnih dokumentov bistveno večja in s tem tudi potreba po cenejšem pisnem materialu, je bil pergament dokončno odrinjen na stranjski tir. V uporabi je ostal samo še v papeški pisarni, kjer ga še danes uporabljajo za najpomembnejše in najbolj slovesne dokumente.

44 Santifaller, Beiträge, str. 150–151. Stipišič, Pomočne povijesne znanosti, str. 18, sicer omenja mlin leta 1320 v okolici Mainza in Kölna, vendar velja ta omemba danes za nezanesljivo.

45 Šorli Jože, Starejši mlinci za papir na Slovenskem, v: Zgodovinski časopis 8, 1954, zlasti str. 87–90.

Kaj je pri pisanju srednjeveški pisar držal v rokah, je bilo odvisno predvsem od podlage, na katero se je zapisovalo. Če so na kolenih pisca ali na drugi trdi podlagi bile voščene tablice, se je v rokah zapisovalca bleščal *stilus* ali *graphium*. Paličica, ki so jo izdelali iz železa, bron, kosti, slonovine, včasih pa tudi iz srebra, je bila dolga dobrih deset centimetrov. Na enem koncu je imela ošiljeno konico, s katero je pisar vrezoval črke in besede ter znamenja v mehko površino voska, medtem ko je z drugo stranjo paličice, priostreno v neke vrste strgalo, lahko zgladil voskasto površino in jo znova usposobil za pisanje. Pri zapisovanju na papirus so uporabljali *calamus*, trstiko, ki so jo prirezali in jo na ta način priostrili za pisanje. Pisalo je pisar namočil v tinto in s pisalom puščal barvno sled na beli podlagi. Ker se je trstika zelo hitro obrabila, jo je bilo treba pogosto prirezovati. Nožiček, *scalprum*, je bil zato eden od pomembnejših pripomočkov antičnega in srednjeveškega pisarja. Podobne priprave so uporabljali tudi pri pisanju na pergament. Poleg trstike se je od 6. oziroma 7. stoletja vedno bolj uveljavljalo pisanje s peresi, *pinna*, katerih konico so rahlo razprli in s tem podaljšali njihovo obstojnost. Najpogosteje so uporabljali gosja peresa, v poštev so prišla tudi labodja, za risanje in fino pisanje pa so bila primerna zlasti vranja peresa. Podobno kot trstike so tudi peresa priostrili z nožičem, *scalprum librarium* ali *temperatorium*, medtem ko so za strganje napak s pergamenta uporabili *rasorium*. Pomožne črte so zarisali s pomočjo ravnila, *regula* ali *plumbum*. Vendar pa to niso bila edina orodja. Zlasti pergament je bilo treba predhodno pripraviti za pisanje, ga zgladiti, popraviti morebitne napake in ga obrezati. Od velikosti skriptorija je bilo odvisno, ali so vsa ta opravila opravili »specialisti« za posamezno fazo obdelave ali pa je to storil pisar sam. Za vsako od opravil so v srednjem veku poznali posebno orodje.⁴⁶

Kot tinto – poimenovali so jo bodisi *atramentum* ali pa *incaustum* – so v antiki pogosto uporabili črnilo, ki so ga pridobili iz sip, v srednjem veku pa so se bolj zanašali na različne mešanice. Pri tem so uporabili različne surovine. Duhovnik Teofil je v svojem *Schedula diversarum artium*, na seznamu različnih spretnosti iz 12. stoletja, zapisal tudi recept za izdelovanje tinte in pri tem uporabil ekstrakt iz lubja trnovega grmovja, ki ga je zmešal z vinom in dodal saje. Podobne recepte najdemo tudi pri drugih avtorjih, pri čemer so običajno uporabljali hrastove šiške, *galla*, in različne sulfate, *vitriol*. Od recepta in uporabljenih sestavin je bila odvisna barva in obstojnost tinte.⁴⁷

Pisanje in pripomočki, ki so jih pri tem uporabljali, se v srednjem veku – izjemo tu predstavlja pojav papirja – niso bistveno spremenili. Zlasti pergament, pero in tinta se zdijo kot nekakšna stalnica v rokah pisarjev. Toda za tem na videz nespreminjajočim se površjem so se dogajale globoke družbene spremembe. Z zatonom antične omike sta pisanje in pisna kultura postala privilegirana potreba manjšine. Drastičen padec splošne pismenosti je družbo spremenil v oralno skupnost, v kateri je zapisana beseda

46 Wattenbach, *Das Schriftwesen*, str. 207–232; Stipišič, *Pomočne povijesne znanosti*, str. 25–26.

47 Wattenbach, *Das Schriftwesen*, str. 233–244; Stipišič, *Pomočne povijesne znanosti*, str. 26.

ostajala zaprta v ozek krog ljudi. Nastajala je znotraj tega kroga in bila namenjena njemu samemu. V Folknadovi knjižnici stiškega samostana v 12. stoletju tako prevladujejo teološka besedila, asketika in razlage bibličnih besedil, ki nastajajo izključno za potrebe mlade samostanske skupnosti. Ščasoma so se potrebe po zapisovanju razširile. Toda to niso bile potrebe po razlagi teoloških resnic ali po navodilih za Bogu všečno življenje. Izhajale iz vsakdanjega življenja in so bile pogojene z dinamičnimi družbenimi spremembami v 12. in 13. stoletju. Potrebe vse bolj samozavestnega meščanstva in plemiške elite so se razlikovale od potreb meniha, ujetega v meje lastnega samostana ali kvečjemu v okvir svoje redovne skupnosti. Treba je bilo zapisati vsebino sklenjenega dogovora, voditi evidenco dajatev ali pa narediti obračun dohodkov. Izrečena beseda ni več zadoščala. Družba se je iz oralne skupnosti pričela spreminjati nazaj v skupnost zapisane besede, ki pa je ostajala pogojena s svojo pragmatičnostjo. Literarno ustvarjanje ostaja domena ozkega kroga družbene elite.

Viri in literatura

Viri:

- ARS, AS 1063 Zbirka listin, 6303 (1357 april 22). Stara signatura R III/249.
- S. Augustini episcopi epistula XV, 1, v: Jacques Paul Migne. *Patrologiae Cursus Completus. Series Latina* 33, Paris 1844.
- Einhardi Vita Karoli Magni (ed. O. Holder-Egger), *MGH SS rer. Germ. in usum schol.* 25, Hannover 1911.
- Isidori Hispalensis Episcopi *Etymologiarum sive Originum Libri XX*, (ed. W. M. Lindsay), Oxford, 1911.
- Piranska notarska knjiga (1281–1287/89) (ed. D. Mihelič), *Viri za zgodovino Slovencev* 7, Ljubljana 1984.
- Plini Secundi, C., *naturalis historiae libri XXXVII*, (ed. L. von Jan, K. Mayhoff), Stuttgart 1967–2002.

Literatura:

- Ausbüttel, Frank, *Theoderich der Große*, Darmstadt 2004.
- Bizjak, Matjaž, *Ratio facta est. Gospodarska struktura in poslovanje poznosrednjeveških gospostev na Slovenskem*, Ljubljana 2003.
- Böckman Aquinta, Benedikt von Nursia, v: *Der Neue Pauly* 2, Stuttgart 1997.
- Bratož, Rajko: *Rimska zgodovina. Od začetkov do nastopa cesarja Dioklecijana*, Ljubljana 2007.
- Conte, Gian Biagio, *Zgodovina latinske književnosti. Od začetkov do padca rimskega cesarstva*, Ljubljana, 2010.
- Demandt, Alexander, *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian*, München 2007.
- Eck, Werner, *Cassiodorus*, v: *Der Neue Pauly* 2, Stuttgart 1997.

- Golob, Nataša, Pergament je najplemenitejša pisna osnova, v: Samostani v srednjeveških listinah na Slovenskem, Ljubljana 1993.
- Kos, Milko, Srednjeveški urbarji za Slovenijo. Urbarji salzburške nadškofije, Ljubljana 1939.
- Kornrumpf, Gisela, Die Heidelberger Liederhandschrift C., v: Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon, Berlin 1981.
- Kuhn, Hugo, Gottfried von Straßburg, v: Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon 3, Berlin 1981.
- Langosch, Karl et alii, Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur, Zürich 1964.
- Pöhlmann, Egert, Einführung in die Überlieferungsgeschichte und in die Textkritik der antiken Literatur, Darmstadt 1994.
- Riposati, Benedetto, Zgodovina latinske književnosti, Trst 1983.
- Rüpke, Jörg, Boethius, Anicius Manlius Severinus, v: Der Neue Pauly, 2, Stuttgart 1997.
- Santifaller, Leo, Beiträge zur Geschichte der Bechreibstoffe im Mittelalter. MIÖG Erg. XVI, Graz–Köln 1953.
- Stipišić Jakov, Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi, Zagreb 1985.
- Šorli Jože, Starejši mlini za papir na Slovenskem, v: Zgodovinski časopis 8, 1954.
- de Vogüé, Adalbert, Benedikt von Nursia, v: Theologische Realenzyklopädie 5, Berlin 1980.
- Wattenbach, Wilhelm, Das Schriftwesen im Mittelalter, Graz 1958.

Zusammenfassung

Über das Schreiben im Mittelalter

Janez Mlinar

Im vorliegenden Beitrag beschreibt der Autor die Grundzüge der Entwicklung des Schreibens im Mittelalter. Dabei gibt er eine kurze Geschichte der Entwicklung der Schriftunterlagen und der Stifte wieder. Der allgemeinen Entwicklung werden Beispiele aus dem heutigen slowenischen Raum angefügt. Der Autor macht auf die angebliche Anwesenheit der Pergamenthersteller im Kloster in Stična Ende des 12. Jahrhunderts und auf ihre Darstellung in den mittelalterlichen Handschriften der Provenienz in Stična aufmerksam. Der Papiergebrauch auf dem Gebiet des heutigen Sloweniens wird zum ersten Mal im ältesten Notarbuch von Piran aus dem Jahre 1281 nachgewiesen. Aus der zweiten Hälfte des 14. Jahrhundert stammen Urbaren, aufgeschrieben auf dem Papier für die Rihemberger Herrschaft der Grafen von Goriško und die Tolminer Verwaltungseinheit der Patriarchen von Aquileia. In den Urkunden taucht das Papier zum ersten Mal Mitte des 14. Jahrhunderts auf, häufiger dann in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts.